maar vroeg naar bizondere gezichten en openbaringen. En op den duur is men in Corinthe zoover gekomen, dat men iemand slechts taxeert hiernaar, in hoever hij is een pneumatisch mensch. Het aanzien in de gemeente stijgt, naarmate men meer vreemde talen spreekt, en van buitengewone ervaringen gewagen kan.

Uit deze eigenaardige Corinthische mystiek zijn te verklaren alle zonden, waartegen Paulus in Corinthe te vechten had, en alle moeite, die hij daar geleden heeft. Want natuurlijk, als men van de charismata het een en het al maakt, en daarin den eigenlijken rijkdom van Pinksteren ziet, dan taxeert men ook iemand als Paulus niet naar het ambt, dat hij van Christus ontvangen had, maar naar de gezichten, die hij had gezien, en naar de talen, die hij sprak. Dan vraagt men niet naar zijn lastbrief, omdat men feitelijk alleen interesse heeft voor zijn particuliere talenten. En omdat men van bizondere dingen bij Paulus vrijwel niets bespeurde, was hij in Corinthe niet de gevierde man; en zag hij zich genoodzaakt, telkens weer zijn apostolisch gezag te verdedigen.

Een tweede uitwas van deze ligging was, dat men ging leven bij ervaringen en niet bij het Woord; men kwam in de kerk niet voor de prediking meer, want de diensten ontaardden al meer in een demonstratie van aparte gaven; men sprak liefst niet in voor allen verstaanbare taal, maar in vreemde talen, die niemand verstond; men weidde zichzelf, en stichtte niet de gemeente. Men had weinig aandacht voor het werk van Christus, in het verleden verricht; men begeerde openbaringen en verloor zich dus in apocalyptische droomerijen. Men fantaseerde maar raak over de dingen boven; en de dingen hier beneden, nu ja, die kwamen er minder op aan. Want de aarde verliest haar waarde voor wie in verrukking van zinnen den hemel mocht aanschouwen. Men had het zoo druk over den Geest, dat het kwam tot spiritualistische verachting van het vleesch. Hieruit is te verklaren heel dat complex van zonden, waartegen Paulus den strijd aanbindt: de gevallen van ergerlijke ontucht; de wanordelijkheden bij de kerkdiensten; de uitspattingen tijdens de viering van het Avondmaal; de loochening van de opstanding der dooden, en wat dies meer zij.

Wederom was een derde gevolg van deze mentaliteit, dat het kwam tot twisten en partijschappen. Want de Geest verleent vele gaven; maar de mensch heeft er moeite mee, om die charismata gelijkelijk te waardeeren en in onderlingen samenhang te genieten; de één voelt hiervoor het meest; een ander kan slechts dát behagen; en nummer drie geeft de voorkeur aan nog weer een andere gave. Dan hokt men bijeen in kringetjes van gelijkgezinden; in groepen van denzelfden smaak en aanleg en richting; en dan schaart men zich achter een voorman, die in bizondere mate het charisma heeft, dat men verabsoluteert. Zoo heeft men dan ook in Corinthe een partij van Petrus; een groep van Apollos; een kring, die zich noemt „van Christus"; en daarnaast heeft men dan nog de fractie van Paulus. En genoemde partijen leven permanent op voet van oorlog.

Nu is op het oogenblik, dat Paulus dezen tweeden brief schrijft, de toestand wel aanmerkelijk verbeterd; echter vormt de invasie van pseudo-apostelen een nieuwe bedreiging. En deze menschen, die terecht begrijpen, dat Paulus hun gevaarlijkste tegenstander is, probeeren op alle manier zijn autoriteit te breken. Blijkbaar hebben ze daarbij een staat van dienst overgelegd, waaruit blijken kon, dat ze heel wat voor de kerk van Christus hadden gedaan; en, speculeerend op de Corinthische zucht naar mystiek, hebben ze een schoon verhaal gedaan van de bizondere openbaringen, die hun te beurt waren gevallen, en van de extra-ordinaire gaven, die de Geest zeer particulier aan hen had verleend. De bedoeling, die daarbij voorzat, is aanstonds doorzichtig: laat Paulus, als hij tenminste kan, daar nu eens iets tegenover stellen. Hij moet nu ook maar eens verhalen, wat hij heeft gepresteerd en opsommen, welke openbaringen hij ontving. Paulus wordt dus door zijn tegenstanders gesommeerd tot deelname aan een vergelijkend examen.

Paulus spreekt zijn tegenzin tegen dit vergelijkend examen onomwonden uit; maar terwille van de gemeente, die hij van die leugen-apostelen moet bevrijden, geeft hij toch toe; althans wat het eerste deel van het onderzoek betreft. Zoo zien we het gebeuren, dat hij een breeden catalogus geeft van alles, wat hij in den dienst van Jezus Christus heeft gedaan en geleden. Als het op prestaties aankomt, wie heeft er dan gewerkt en wie is er dan mishandeld als hij? Wie heeft dan eerder recht op den naam „apostel" dan hij? Zijn afgebeulde lichaam en zijn vele litteekenen bewijzen zijn apostolaat.

Maar nu komt hij toe aan het tweede deel; en hij verheelt het zich niet, dat dit bij de examinatoren het zwaarste weegt. Per slot van rekening kan het de kerk van Corinthe minder schelen, wat hij, actief, in het ambt, heeft gedaan en verdragen. Veel meer belang stellen ze in een gedétailleerd overzicht van wat hij als pneumatisch mensch, passief, ontvangen heeft. Dit tweede deel zal dus den doorslag geven; en het zal

KERKELIJK LEVEN

De oude en de nieuwe „diatheke". (II.)

We spraken verleden week over het woord „diatheke". Die Grieksche term is in de Statenvertaling op Hebreeën 8 wel weergegeven door „verbond", maar reeds ettelijke theologen hebben in den loop der jaren de vertaling door „verbond" prijsgegeven. Zij leggen er den nadruk op, dat „diatheke" meer een eenzijdige beschikking is; met name in de veelvuldige beteekenis van „testament" komt dat uit. Al kent de antieke wereld ook bij testamenten variatie in de wijze, waarop ze tot stand kunnen komen, niettemin is de regel, dat een testament een éénzijdige beschikking is. De erflater wikt en beschikt; de erfgenamen hebben maar af te wachten.

De historische ontwikkelingsgang van de begrippen „diatheke" (Hebr. 8), en van „berith" (Jer. 31) blijve ook hier rusten. We werpen slechts de vraag op: wat beteekent „diatheke" in Hebr. 8? En welke consequenties brengt het mee, indien wij „diatheke" anders opvatten dan Dr J. Thijs in „De Heraut" reeds bleek te doen?

***

Wat de eerste vraag betreft, we noemden reeds Prof. Grosheide's populaire verklaring. Slaan we zijn wetenschappelijken kommentaar op, dan blijkt de verleden week verkregen uitkomst dezelfde. „Diatheke", aldus de hoogleeraar, „is een eenzijdige verordening, bepaald een testament. Dat dit ook de zin is, waarin Hebr. het woord gebruikt, blijkt duidelijk uit 9:15—17". (208/9). Wat het hebreeuwsche woord „berith" betreft, welk woord in Jer. 31 gebruikt is, en in Hebr. 8 door „diatheke" wordt weergegeven, merkt Prof. Grosheide op, dat in „berith" „meer de beteekenis van verbond, het tweezijdige ligt" (209). Door het hebreeuwsche „berith" met het Grieksche „diatheke" „te vertalen, is ongetwijfeld het begrip een weinig verschoven, het eenzijdige, de gedachte testament komt op den voorgrond, waarbij echter weer niet vergeten mag, dat het antieke testament min of meer het karakter kon dragen van een verbond tusschen erflater en erfgenaam (adoptatie, etc.). Onze brief (aan de Hebreeën n.l., K. S.) heeft van deze kleine verschuiving gebruik gemaakt" (209). „Over het algemeen is wel het oordeel, dat 'berith' meer het tweezijdige, 'diatheke' meer het eenzijdige uitdrukt, 'berith' onderstelt, dat God met het volk in betrekking treedt als met een soort partij, 'diatheke' is meer eenzijdige Goddelijke beschikking" (209, noot). „In 'diatheke' ligt in elk geval veel meer dan in 'berith' het eenzijdige; het tweezijdige is 'suntheke'" (210, noot).

Tot zooverre de opmerkingen, die Prof. Grosheide ten beste geeft in betrekking tot het doorloopende gebruik van „diatheke" in den brief aan de Hebreeën.

Slaan we vervolgens op, wat deze exegeet zegt van „diatheke", gelijk het bepaaldelijk in het achtste hoofdstuk van dezen brief voorkomt, dan vinden we bevestigd, wat reeds werd opgemerkt. Teneinde de heerlijkheid van Christus' priesterambt te demonstreeren, wil de schrijver van den Hebreeënbrief in 8:6 „wijzen op de meerdere heerlijkheid van de 'diatheke', waarvan Hij middelaar geworden is" (226).

Met nadruk werpt Prof. Grosheide de vraag op, of men, althans in Hebr. 8:6, niet gedwongen is, „diatheke" te nemen in den zin van „verbond tusschen twee"; een mogelijkheid, die men dáárom zou kunnen overwegen, omdat er hier sprake is van een „middelaar"; er zijn bij een testament immers geen twee partijen? Op deze opgeworpen vraag geeft Prof. Grosheide echter ten antwoord, dat „de beteekenis testament, althans eenzijdige beschikking, niet mag worden prijsgegeven" (227); dat er van een middelaar der 'diatheke' sprake is, neemt van dat eenzijdige der beschikking z.i. niets weg, want de middelaar is dan „de man, die de uitvoering van het testament waarborgt" (227). Het is, ook in 8:7, „niet noodig", „diatheke" „te nemen als tweezijdige verbintenis" (229).

***

We mogen intusschen ook hier geen oogenblik vergeten, dat er tusschen wetenschappelijk-dogmatisch spraakgebruik en den eigen bijbelschen spreektrant een scherp onderscheid (geen antithese natuurlijk) altijd bestaan blijft. Zooals in de leer der sacramenten — wat elk catechisant van gevorderden leeftijd weet — steeds verschil gemaakt wordt tusschen het scherpe dogmatische begrip ter eener, en de sacramenteele „spreekwijze" ter anderer zijde, zoo is het ook hier. Het water in den doop heet kortweg de afwassching der zonden. De doop wordt zonder meer bad der wedergeboorte genoemd. Het brood heet kort en krachtig Christus' lichaam, de wijn wordt genoemd zijn bloed, de beker het nieuwe testament in Christus' bloed (Zondag 29 Catech.). Deze laatste uitdrukking is ontleend aan 1 Cor. 11:25; de kelk heet daar zelf de nieuwe 'diatheke'.

We noemen maar niet meer; men zal, met deze voorbeelden voor oogen, zeer wel kunnen verstaan, dat een verbondsbedeeling of een verbondsbeschikking, de nadere bepaaldheid eener verbondsphase dus, of ook de oorzaak van een en ander, in den bijbel zeer wel kortweg „verbond" heeten kan, zonder dat men, als 'top de begripsmatige uitwerking daarvan aankomt, ook maar een oogenblik uit het oog verliezen mag, dat in de levende taal der Schrift „verbond" in die bepaalde gevallen eigenlijk niets anders dan verbondsbeschikking, of een onder invloed daarvan in bepaalde richting gequalificeerde verbondsphase beteekenen wil.

Het behoeft ons dan ook volstrekt niet op te houden, dat „diatheke" in Hebr. 8 veel directer dan het in Jer. 31 voorkomende woord „berith" op de gedachte der eenzijdige beschikking den nadruk legt. Immers, óók in Jeremia 31 is o.i. „berith" een korte aanduiding van de verbondsbeschikking, die eerst aan de Sinaïtische, en vervolgens aan de latere verbondsphase van den uitslag afhangen, of hij in de kerk van Corinthe de man zal zijn, dan wel die anderen, die pseudo-apostelen.

Eigenaardig: Paulus, die bij het eerste deel zijn best deed, en een nauwkeurig verslag gaf van werk en lijden, Paulus gaat dit tweede deel verknoeien; en hij doet dat expres. Want hij kán veel verhalen; hij is opgetrokken geweest in den derden hemel, en in het paradijs; en hij heeft onuitsprekelijke dingen gehoord; ook in het stuk van „gezichten en openbaringen des Heeren" komt niet één van die anderen aan hem toe. Maar hij weidt daarover niet uit; hij geeft enkele vage aanduidingen, die de menschen van Corinthe zeker niet bevredigen; hij noemt gebeurtenissen van 14 jaar vroeger, die dus voor het heden niets bewijzen van zijn grootheid als pneumatisch mensch. O ja, hij kan wel veel verhalen, en ook wel dingen noemen uit den allerlaatsten tijd; maar hij weigert dat. Denkt hij er dan niet aan, hoeveel er nu op het spel staat; dat het er nu om gaat, of de gemeente hèm zal volgen, of die anderen? Maar juist dàt is het motief van zijn weigering. Als hij door een catalogus van gezichten de gemeente achter zich moet krijgen, dán doet hij geen moeite meer; dan mag ze wel zich scharen om die anderen; want dan is tóch álles verloren. Wat heeft hij eraan, dat men hem den eerepalm reikt? De reden, waarom hij dien ontvangt, is dan toch verkeerd; en de gemeente is dan even ziek gebleven; en juist in haar zonde gestijfd.

Paulus zag heel scherp, wat blijkbaar zijn tegenstanders niet begrepen, dat de beide vakken, waarin zou worden geëxamineerd, elkaar uitsloten. Goed, ook tegen het eerste deel had hij wel eenig bezwaar; maar hij kon op dat punt tenslotte toegeven; want daar ging het over ambts-dienst, en over zijn lijden, zijn litteekenen, over de manifestatie van zijn prediking in zijn vleesch. En de uitslag van dit onderzoek zal dus altijd dienstbaar kunnen zijn aan de erkenning van het ambt, en den voortgang van het Woord, en den opbouw van de kerk; en dus zal, als hij hieraan meedoet, dat kunnen helpen, om de gemeente, die juist op deze drie punten laboreerde, te genezen. Maar daarom is het hem onmogelijk, zich aan het tweede deel te onderwerpen. Stel, dat hij het doet; dan zal men hem, of die anderen, erkennen, doch dan als pneumatisch mensch, en niet als ambtsdrager; geeft Paulus dus op dit punt toe, dan werkt hij mee aan de ambtsverachting en aan het bederf der gemeente dientengevolge. Dan zullen de menschen waarschijnlijk zeggen: die Paulus is nog eens een bizonder man. O ja, hij heeft zijn figuur niet mee; die man is verschrikkelijk geschonden door de litteekenen, van de wonden, die hij opliep bij zijn werk; maar daar moet ge maar niet naar kijken; want hij is opgetrokken geweest in den derden hemel, en zooiets ondervindt hij bijna dagelijks. Ja, mooi preeken kan hij ook al niet; zijn stijl is moeilijk en zijn gedachtengang zwaar; maar ge moet hem eens hooren vertellen van zijn openbaringen. Vergeet dan maar de litteekenen van zijn ambt; en slik dan maar die moeilijke preeken, die bediening van het Woord; het eigenlijke zijn z'n gezichten. Paulus begreep, dat hij, als hij sprak van openbaringen, niet alleen het ambt, maar ook het Woord zijn plaats in Corinthe zou helpen rooven. Men zou van hem denken boven wat men van hem zag (zijn ambtelijke striemen), of wat men van hem hoorde (het Woord), en al kreeg hij op die manier de menschen ook mee, hij zou ze niet verzamelen rondom Christus, maar om zichzelf; hij zou dan zijn partij groot maken, en wedijveren met die anderen om den grootsten aanhang; zijn spreken over gezichten zou dus de gemeente nog meer helpen verscheuren.

En dus heeft Paulus, al was de baan voor hem vrij, om in Corinthe de gevierde man te worden, die verzoeking weerstaan. Hij wilde „zakken" voor het tweede deel; want hij begeerde erkenning van het ambt; en heerschappij van het Woord; en eenheid der kerk. Hij gaf zichzelf, opdat de gemeente maar genezing zou vinden. De aureool, die men in Corinthe reserveerde voor den grootsten pneumaticus, wees hij af; en den wierook, dien men daar brandde voor bizondere menschen, heeft hij niet begeerd. Want hij wist, dat ambt en kerk en Woord het eigenlijke zijn van Pinksteren; dat die drie de constante charismata zijn voor allen; en dat alleen, waar die drie bewaard blijven, het in orde kan komen met de gaven, die de Geest, individueel en incidenteel, verleent naar Zijn wil.

A. B. H.

een bepaald cachet oplegt. In dit opzicht neig ik tot scherpere begrenzing dan zelfs Prof. Grosheide in zijn kommentaar, voor wat Jer. 31 betreft, geeft. We hebben indertijd — toen we caricatuurbeelden van Prof. Hepp afwezen — in ons blad uitvoerig aan de hand van citaten uit „Wat is de Hemel?" aangetoond, hoe o.i. de tweezijdige verbondsverhouding niet alleen door een eenzijdige beschikking ontstaat, doch ook alleen maar krachtens zulk een eenzijdige beschikking, krachtens een telkens weer opnieuw souverein ingrijpen Gods, een beslissende wending nemen kan, en den door Gods raad bepaalden overgang tot een nieuwe phase kan vinden. Bij élk nieuw overgangsmoment, bij lederen mijlpaal op den weg der verbondsgeschiedenis, treedt de souvereine, „schok"-matige, van boven af ingrijpende daad Gods op, om dan uit kracht dier eenzijdige beschikking het daarna komende tweezijdig verbondsverkeer verder te leiden in den loop der volgende eeuwen. Monopleurisch (eenzijdig) is dan de acte, die in „aoristus", d.w.z. in een „punt des tijds" bij dat overgangsmoment zich voltrekt; dipleurisch (tweezijdig) daarentegen is de toestand, die in „imperfectum", d.w.z. in een ver-loop van tijd **na** dat overgangsmoment ontstaat en gedurende een lange periode d.w.z. tot aan den volgenden „aoristus", den volgenden mijlpaal, het volgende overgangsmoment) gehandhaafd wordt en van kracht blijft. Een „diatheke" (beschikking) treedt bij elke intrede, bij elk begin eener nieuwe „bedeeling" of periode op; en zulk een diatheke, die zelf op een bepaald punt van den langen verbondsweg valt, en derhalve ook zelve altijd verbondsweldaad van de zijde Gods is, die ook den verderen verbondsweg en het volgende verbondsverkeer bepaalt en beheerscht, heet — Iunius reeds haalde bewijzen er voor aan — even gemakkelijk „verbond", als de beker, dien Christus instelt, „verbond" heeten kan.

Welnu, wat Jeremia 31 ter sprake brengt, is niet zoozeer de toestand, die zich ontwikkeld heeft, als wel de beschikking, die in een punt des tijds, in een overgangsmoment, door God getroffen is ter nadere voorziening voor volgende eeuwen. Het gaat in Jeremia 31 voor wat de oude 'diatheke' of beschikking betreft, over de wet-geving op den Sinaï; in dat tijdsgewricht, die overgangsphase BINNEN de reeds véél vroeger begonnen geschiedenis van het genadeverbond „toen de Heere hen bij de hand greep om ze uit het land Egypte uit te voeren". De voor de daarna volgende periode maat- en richtinggevende „diatheke" (beschikking), heeft Israël niet gehandhaafd. En nu komt er een nieuw moment BINNEN de geschiedenis van hetzelfde genadeverbond, waarin de Heere andere schikkingen treft. Dat wil Jeremia zeggen; en Hebreeën 8 heeft daarom, als wij het scherp mogen zeggen, niet eens het begrip „verschoven", toen het „berith" vertaalde door „diatheke". „Berith" beteekent reeds in Jeremia 31 verbondsschikking, verbondsbepaling, gedateerd naar den datum, die de eerste is in een nieuwe periode der aloude bondsgeschiedenis. Hebr. 8 heeft alleen maar zich wat duidelijker uitgedrukt.

***

Hiermee zijn enkele consequenties meteen gegeven. Juist om die consequenties is het mij te doen.

De eerste is, dat God in geen enkel opzicht als verbondsbreker behoeft gezien te worden. Dr Thijs hoorden we zeggen, dat „het verbond" verbroken kon worden, eerst van de zijde van het bondsvolk en daarna ook van de zijde Gods. Ik geloof dat niet. De verbondsbeschikking is door Israël niet trouw gehoorzaamd, doch verworpen, ze zijn in die bonds-diatheke niet „gebleven". Het gevolg was, dat de Heere hen „liet varen". Dat was geen verbreking der verbonds-diatheke, doch een zeer preciese naleving daarvan; want daarin trof hen de „verbondswraak". En die wraak, die „gedreigd" was, behoorde bij de verbonds-diatheke, de verbondsbeschikking. Vele bijbellezers voelen zich weliswaar ietwat onwennig bij de gedachte, dat de wraak des verbonds behoort tot zijn „diatheke"; en vooral, als zij „diatheke" door „testament" hooren vertalen, stijgt dat gevoel van onwennigheid; want een testament — zoo is de doorloopende voorstelling — is er toch, om wat begeerlijks te geven? Maar een testament kan ook strafbepalingen voorzien in het geval van den onwaardige, die zich er niets van aantrekt. En „beschikking" is weer een ruimer begrip dan „testament".

De tweede consequentie is, dat, nu God geen verbond verbroken heeft, doch het heeft gehandhaafd (in zegening over de geloovende gehoorzamen en in wraak over de niet geloovende ongehoorzamen), de „nieuwe" diatheke niet in tegenstelling met de oude zijn kan, doch alleen maar als vervulling, verrijking, uitbreiding ervan gezien mag worden. Ze lag reeds in Gods raad, toen Hij de oude proclameerde. Ook de oude „diatheke" riep om geloof en gehoorzaamheid, maar was minder krachtig in de instrumenten, waardoor God daartoe opwekte, en ze ook werkte. Nu komt de nieuwe diatheke, met sterker instrumenten, krachtiger werking. Maar deze onderscheiding mag niet tot een tegenstelling van uitwendig-inwendig worden verwrongen. Als in het Nieuwe Testament alle verbondskinderen ambtsdragers zijn (ambt aller geloovigen) en als de hiërarchie is afgeschaft, beteekent dat dan, dat de uitwendigheid voor de inwendigheid geweken is? Neen — het wil zeggen, dat de „administratie" van het verbondsgoed rijker, doeltreffender, breeder geworden is. Maar de verbondssubstantie, die „geadministreerd" werd, die is dezelfde gebleven. Geen scherpe afteekening van twee **perioden,** doch van twee diatheke's wil Hebreeën 8 geven. M.a.w. het is er den schrijver niet om te doen, te zeggen, hoe het in de periode van de vele eeuwen tusschen Pinkster en jongsten dag in de kerk er uit zál zien (in het imperfectum, den toestand, het continu der kerkgeschiedenis), doch welke rijke beschikkingen bij den aanvang eener nieuwe bedeeling van 's-Heeren zijde getroffen zijn geworden (de aoristus, het punt des tijds in het moment van den overgang).

De derde consequentie is deze, dat men dan ook niet in Hebreeën 8 een scherpe teekening van de periode Pinkster-jongsten dag tegenover de periode Sinaï-Pinkster zien moet. Dr Thijs doet dat onophoudelijk. Maar reeds Prof. Grosheide's kommentaar had hem daarvan kunnen weerhouden. Deze toch past, volkomen terecht, ook op Jeremia 31, den regel toe, die zoo vaak wordt gebruikt bij de uitlegging van oud-testamentische profetieën; we bedoelen den regel, dat in het profetisch perspectief de onderscheidene momenten der toekomst in elkaars verlengde komen te liggen, precies zooals op een schilderij wat heel ver af is samenvloeit met wat minder ver af is. Wat vlak-bij is wordt soms levensgroot op het doek gebracht, maar wat ver af ligt, krijgt in het perspectiefbeeld een kleine plaats, het vloeit ineen, ook al is het in werkelijkheid véél en véél breeder en grooter en langer en hooger dan wat op den voorgrond der schilderij in beeld gebracht is. Iedere exegeet kent dezen regel. Maar waarom past men hem niet toe op Jeremia 31? Prof. Grosheide heeft anders zelf daartoe opgewekt, toen hij (232) schreef: „Jeremia spreekt van de 'kainè diatheke' (de nieuwe diatheke, K. S.), in haar VOLLE uitwerking. Anders gezegd, ook thans staat het werk van Christus als één geheel voor ons, **de eerste en de tweede komst worden niet onderscheiden**". In Jeremia's perspectief worden dus de heerlijkheid van den hemel èn die van de jongste periode der verbondsgeschiedenis onder één noemer gebracht; met name óók de hemelsche zaligheden staan den profeet derhalve voor oogen; hij heeft zich tot taak gesteld, niet de ééne periode der verbonds- en wereldgeschiedenis (Mozes tot Pinkster) te schetsen tegenover de andere (Pinkster tot parousie), doch den rijkdom der met Pinksterfeest optredende (aoristus), in Christus' bloed gefundeerde diatheke te teekenen, zóóals tot in alle eeuwigheid die rijkdom zijn zegen verspreiden zal.

Een vierde consequentie wordt nu, dat het bepaald gevaarlijk heeten moet, in de laatste geschiedenisperiode „terug te projecteeren" wat in de profetie misschien bedoeld is als hemelsche zaligheid. Al zijn op het schilderij de trekken van het toekomstbeeld wazig gebleven, dit geeft geen historiograaf het recht, alleen op grond van dit schilderij een toekomstbeeld te ontwerpen, zóó, dat toestanden na den jongsten dag en die van vóór dien dag door elkaar gehaald worden. Men doet dit onder ons in andere gevallen toch ook niet? Ongetwijfeld teekent Jesaja 66 nieuwtestamentischen rijkdom, maar die uitloopt in hemel en hel. Wie denkt er aan, daaruit de trekken van het beeld der kerk tot aan de parousie af te lezen? Zóó men het zou willen doen, de these van Dr Thijs, dat er n.l. geen verbondswraak meer is na den Pinksterdag, zou al dadelijk omvergestooten zijn: ze zullen uitgaan en zien de lijken der mannen, die van Mij afvallig werden, want hun worm zal niet sterven en hun vuur zal niet uitgebluscht worden en zij zullen zijn een afgrijzen voor alle vleesch (vertaling Prof. Ridderbos). Zonder eenigen twijfel teekent Jes. 42 : 19v. weldaden, die Christus slechts mogelijk maakt: een weg in de woestijn, stroomen in de wildernis, het wild gedierte, jakhalzen, struisen, eert zijn Maker. „Trekken, die aan eene herschepping der natuur doen denken" (Prof. Ridderbos, K.V., 55). „Dat het een hier zoo nauw" (de terugkeer uit de ballingschap zoo nauw) „met het ander" (d.w.z. met de herschepping der natuur) „wordt verbonden, is in overeenstemming met het karakter der profetie, die de successieve heilsdaden der toekomst vaak samenvoegt tot één beeld" (Ridderbos, 55/56). Maar wie heeft den moed, de periode van terugkeer uit de ballingschap, of zeg maar, van Pinkster tot den jongsten dag als periode van vernieuwde natuur te doen zien? Hoe doen wij met de profetie van wolf en lam, panter en bokje, koe en berin, adder en zuigeling, die vlak naast elkaar zullen liggen, zonder elkaar kwaad te doen? We denken er niet aan, dat terug te projecteeren op onze geschiedenis, al wil de profeet toch heusch de verhooging van Davids huis door het Wonderkind teekenen (Ridderbos, 76). En waar zouden wij blijven, als wij wilden behandelen de profetieën omtrent de sleutelmacht der toekomst, de Geestes-uitstorting, de slechting van bergen, de vulling van dalen, enzoovoort, enzoovoort? In al zulke profetieën wordt de bedeeling van Pinkster tot jongsten dag nergens „overgeslagen". Dat heeft Dr Thijs ook in het onderhavige geval zeer terecht beseft. Maar ze wordt ook nimmer identiek verklaard met wat daarna komen zal — in den staat der heerlijkheid. Het concludeeren van den „aoristus" (het tijdsmoment) der nieuwe diatheke, òp den duur, den langen duur der daarna intredende phase der kerkgeschiedenis, met terzijdestelling van de kwestie, inhoeverre eschatologische kleuren in dit beeld gebruikt zijn, wreekt zich: op dezen al te wankelen grondslag wordt zoo maar geconcludeerd, dat de verbondswraak na Pinkster niet meer mogelijk zal zijn. Ik railleer niet, en ik begrijp ten volle, dat in den huidigen staat der verbondstheorieën van vele tijdgenooten een knap theoloog als Dr Thijs tot zulke constructies komen kan. Maar dit vooropstellende, merk ik toch op, dat principiëel genomen, hier een exegetische overhaasting optreedt, welke vrucht is van dogmatische vooringenomenheid; en die — in dit ééne geval, onze opmerking prikkele daarom niemand — gewichtige conclusies heeft

(Zie vervolg op blz. 456.)

De geschiedenis van een toga.

Eens droomde ik dat de besteller mij een pakket van eenigen omvang overhandigde. Als afzenders stonden er op vermeld: eenige vereerders. Het werd mij warm om het harte en met trillende hand sneed ik het touwtje door. De inhoud bleek te bestaan uit een toga, een keurige! Fluweel glansde op de kraag en de bef kraakte van de stijfsel. Toen ik haar aantrok — en dat duurde niet lang — was het precies een plaatje! Aanstonds zette ik mij achter mijn Remmington en tikte een liturgie....

Ik herinnerde mij in mijn droom dat ik ergens huiscatechisatie moest gaan geven. Graag was ik gegaan in ambtskostuum, maar aangezien bij de lessen de kat des huizes zich in mijn schoot nestelde en spinnend den Heidelberger beluisterde, besloot ik mijn toga maar aan een schilderijhaak te hangen. Maar toen ik kort daarop een samenkomst moest leiden, trad ik in vol ornaat het lokaal binnen. Het effect was verbijsterend! Voorheen plachten de menschen mij als „Broeder" te betitelen, zelfs sprak een enkele medewerker mij aan bij mijn blooten van! Maar nu werd er een schuchter „mijnheer" gefluisterd en een man uit het Noorden zei: dag domeneer! Het zou fijn geloopen zijn wanneer er maar geen kinderen in het zaaltje waren geweest. Maar er kwamen als steeds eenige lieve kleuters met hun ouders mede, voor wie ik soms een woordje inlaschte in de toespraak. Ik hoorde een jongen zeggen: Moe, de broeder heit een jurk ân! Een lief krulkopje, dat anders vaak zei: Broeder, ik ken een verssie! sprak nu geen woord. Ze gaf me geen handje, maar haar verschrikte kijkers drukten de vraag uit: wie is die vreemde man? Ik nam mij voor voortaan maar weer in mijn colbertje te preeken. De grootste tragedie zou evenwel nog komen. Toen ik mij in mijn ambtscostuum voor den spiegel om en om draaide, schrilde de bel door mijn huis. Een opgewonden stem schreeuwde iets naar boven, waaruit ik opmaakte, dat men een beroep deed op de familie van den Barmhartigen Samaritaan. Zonder om mijn mooie pakje te denken, greep ik naar de zalf en de watten en rende de trap af. Och arme! Toen ik weer terugkeerde, zat mijn toga onder de vlekken van bloed en zalf en stof! Nu is zij toch bedorven, zei mijn huisvrouw, er kunnen wel een paar broekjes uit voor onze jongens. Resoluut zette zij de schaar in mijn ambtsgewaad. Dit was het einde van de geschiedenis van mijn toga.

Wat wil ik met deze verdichting nu beweren? Zie, ik geloof van heeler harte in de pluriformiteit van de kerk. Ik geloof daar zóó in, dat ik van God begeer dat mijn huis en uw huis een kerk zij, een kerk zonder toren, een heiligdom des Heeren! Ik wilde wel van God, dat al het volk des Heeren dominees, ouderlingen en diakenen waren, overvloedig in het ambt aller geloovigen!

Daarbij staat mij en u één ding leelijk in den weg en dat is de toga. Die slingert om onze beenen en het is moeilijk de handen uit die lange mouwen te steken! O, het blikt aan mij, het blikt aan u en het blikt overal in ons christenleven! Wij staan allen naar „hooge" dingen (die in werkelijkheid erg laag bij den grond zijn), maar wij stappen over vlak voor de voeten liggende plichten heen.

Laat uw lendenen omgord zijn! zegt de Schrift. In zuiver Hollandsch wil dat zeggen: gaat met opgestroopte broekspijpen! Natuurlijk niet om je nederigheid te demonstreeren, maar om in wáárheid nu eens te werken!

Broeder, laten ik en u onze toga eens uittrekken en ons in ons overhemd voor den spiegel bezien. Als wij al de dwaze lof die de menschen ons toezwaaien en de verbeelding, die ons altijd aankleeft, afleggen, wat blijft er dan van ons over? Niet veel, heusch niet veel! Niks geen dominee! om zoo te spreken! Een erg onbeduidend menschenkind, dat zonder de minste beteekenis schijnt voor het koninkrijk Gods. Zonder de minste beteekenis? Wacht eens even! Niet alleen van de stoffelijke giften geldt: laat de linkerhand niet weten wat de rechter doet. Als wij zoo met opgestroopte broekspijpen door het leven gaan en begeeren in waarheid iets te doen, dan zullen wij niet beschaamd uitkomen. Als de Heere in den Dag der Dagen tot ons zal zeggen: Ik was bedroefd en gij hebt voor Mij gepreekt! dan zullen de rechtvaardigen antwoorden: Heere, wanneer hebben wij U bedroefd gezien en voor U gepreekt? Dat zal geen formeele nederigheid zijn, terwijl wij in stilte denken aan onze cahiers met werkstukken of aan onze gedrukte preekstoffen. Neen, wij zullen niet wéten wat wij in den Dienst des Heeren gedaan hebben. Maar wij zullen het heerlijk antwoord ontvangen: Voorzooveel gij dit aan de minste Mijner broederen gedaan hebt, voorzooveel hebt gij dat Mij gedaan.

Maar vele eersten zullen de laatsten zijn en vele laatsten de eersten.

N. B.

geïnspireerd, die langs geen anderen weg verkregen zijn, dan dien, welke mede door chiliasten, e.d. wordt betreden. „Het zou" — we besluiten voor ditmaal met Prof. Aalders, K.V. Jer. 90 — het zou tot zeer verkeerde gevolgtrekkingen leiden indien men wat hier gezegd wordt, wilde toepassen op de zichtbare openbaring van de kerk onder de Nieuwe Bedeeling. Wat daarvan geldt, wordt hier door de profetie niet in het oog gevat, en daaromtrent laat ze zich niet uit".

We sluiten dus den zegen der kerk van Pinkster tot jongsten dag allerminst uit; het gezegde: zij zullen allen van den Heere geleerd zijn, is zelf al een prachtige heenwijzing naar het ambt aller gelooviger onder den nieuwen dag. Maar we komen op tegen de ontstentenis eener waarschuwing tegen ineenschuiving van het beeld der glorie, die ná, èn van die welke vóór de parousie komt.

***

Zoo komen we vanzelf toe aan de kwestie der verbondswraak.

Volgenden keer daarover. K. S.

Boekverkooping.

Op verzoek vermelden wij gaarne, dat op 4, 5, 6 en 7 Oct. a.s. te 6 u. 30, in de gehoorzaal te Kampen, een boekverkooping zal plaatsvinden, waarbij vele werken van beteekenis zijn. De catalogus bevat 1530 nummers, en is verkrijgbaar bij Boekhandel G. Bos te Kampen.

K. S.

Opleiding predikant voor Argentinië.

Mijn bede inzake hulpverleening voor de theologische vorming van een jongeman, die als predikant naar Argentinië zou kunnen gaan (zie „Ref." 16 Sept. 1938) bleef niet onverhoord. Ik ontving de volgende giften:

A. M. te Z.	ƒ 100,—
M. te R. (giro no. 42)	„ 2,50
Ds N. N. (giro no. 1)	„ 2,50
Dhr O. J. B. te Uithuizen (giro no. 93) .	„ 2,50
Mr V. te G. (giro no. 52)	„ 1,—
B. R. te Zwolle (giro no. 79)	„ 2,50
T. D. te K. (giro no. 77)	„ 5,—
D. S. te D. (kennisgeving van storting) .	„ 1,—

Dat is dus bij elkaar (op Woensdagmorgen) **ƒ 117,—.**

Eén der gevers teekende op zijn biljet aan, dat hij door middel van een Duitsch predikant iets wist van de ontzaglijke moeilijkheden van den strijd tegen onkerkelijkheid en verstarden Roomsch-Katholieken staatscultus. Inderdaad, die strijd is zwaar; ik hoop, dat de herinnering daaraan ook nog anderen tot een bijdrage moge stimuleeren. Voor wat ik ontvangen heb betuig ik reeds hartelijk dank. K. S.

De Groote Catechismus van Zacharias Ursinus. (III.)

56. Wat is het tweede deel van de artikelen des geloofs?

En in Jezus Christus, Zijn eeniggeboren Zoon, onzen Heere, die ontvangen is van den Heiligen Geest, geboren uit de maagd Maria; die geleden heeft onder Pontius Pilatus, is gekruist, gestorven en begraven; nedergedaald ter helle; ten derden dage opgestaan uit de dooden; opgevaren ten hemel, zittende ter rechterhand Gods, des Almachtigen Vaders; vanwaar Hij komen zal om te oordeelen de levenden en de dooden.

57. Wie is Jezus Christus?

Hij is de eeuwige Zoon van God, één God met den eeuwigen Vader en den Heiligen Geest, die om de wille van onze zaligheid mensch geworden is.

58. Waarom wordt Hij JEZUS genoemd?

Omdat Hij door Zijn verdienste en krachtige werkzaamheid, voor allen, die in Hem gelooven, de oorzaak is van de volkomen en eeuwige zaligheid.

59. Wat beteekent de naam CHRISTUS?

Dat Hij van den Vader gezalfd is tot Profeet, Priester en Koning.

60. Met welke soort zalving is Hij gezalfd?

Met de volheid van alle gaven des Heiligen Geestes.

61. Waarom noemt gij Hem Profeet?

Omdat Hij ons den wil des Vaders ten onzen opzichte geopenbaard heeft, door den dienst (des Woords) [1]), en door den Heiligen Geest in onze harten, en (omdat) Hij de profetieën en schaduwen (voorbeelden [2]) vervult, die Hemzelf onder het Oude Testament aanwezen.

62. Wat is Zijn Priesterschap?

Dat Hij door Zijn tusschenkomst en de offerande van Zijn gehoorzaamheid en dood voor ons de genade des Vaders verwerft.

63. Wat is Zijn Koningschap?

Dat de Zone Gods van den beginne af aan instelt en onderhoudt den dienst van het Evangelie, en daardoor bekeert en levend maakt de uitverkorenen en hen door den Heiligen Geest heiligt, tegen de duivelen beschermt, hen opwekt tot het eeuwige leven, en voor 't aangezicht des Vaders stelt, opdat de Godheid vervolgens openlijk, in hen regeere en niet door den dienst (van het Woord) [3]).

64. Wat is dus: gelooven in Jezus Christus?

Het is: dezen troost te hebben, dat wij van Hem, als van onzen Koning, begenadigd en geregeerd worden, door den Heiligen Geest, en tegen alle gevaren beschermd worden; dat wij door Hem, als door onzen Hoogepriester, met den Vader verzoend en tot Hem geleid worden, zoodat wij van Hem alles goeds kunnen vragen en verwachten; dat wij door Hem, als Profeet, met de ware kennis des Vaders verlicht worden; en eindelijk, dat wij met Hem gemaakt worden tot koningen, die in eeuwigheid met Hem regeeren over alle schepselen; en tot priesters, die onszelf en al het onze reeds nu aan God tot dankoffers opofferen; en tot profeten, die God waarlijk kennen en verheerlijken.

65. Waarom noemt gij Christus GODS EENIGGEBOREN ZOON, daar wij toch ook zonen Gods zijn?

Omdat wij, die van nature vijanden Gods waren, door God uit genade aangenomen zijn tot zonen, langs welken weg zij, die Christus ingeplant zijn, deel krijgen aan Zijn verdienste en erfrecht. Christus alleen daarentegen is naar Zijn Godheid van nature Zoon Gods, van eeuwigheid gegenereerd uit het wezen des Vaders; en naar Zijn menschelijke natuur, door de persoonlijke vereeniging [4]) van Zijn vleesch met de Godheid.

66. Wat beteekent het: te gelooven in den Zoon van God?

Het is in het hart, door het getuigenis des Heiligen Geestes, te gevoelen [5]), dat wij door God, om Zijns Eeniggeboren Zoons wil, tot zonen zijn aangenomen.

67. Waarom noemt gij Hem onzen Heere?

Omdat Hij door den Vader gesteld is tot een Hoofd boven alle dingen in hemel en op aarde en omdat Hij ons door Zijn bloed verkregen heeft.

68. Wat is het: te gelooven in Christus, onzen Heere?

Het is zeker te weten, dat wij zóózeer Christus toebehooren, dat nòch Hij het zal dulden, dat wij uit Zijn macht worden weggerukt, nòch wij het recht hebben tot een anderen (heer) af te vallen.

69. Wat bedoelt gij, als gij zegt, dat Hij ONTVANGEN is VAN DEN HEILIGEN GEEST, GEBOREN UIT DE MAAGD MARIA?

Dat de Zoon van God, die het eeuwige Woord des Vaders is, opdat Hij, naar de beloften aan de vaderen gedaan, een waar mensch, ons in alles gelijk, uitgenomen de zonde, en het ware Zaad Davids zou zijn, in de schoot van de maagd Maria een menschelijke ziel en lichaam heeft aangenomen, zonder mannelijk zaad, gevormd uit de zelfstandigheid der maagd, en volmaakt geheiligd tegelijk met de ziel vanaf het moment der ontvangenis, door de kracht van den Heiligen Geest.

70. Hoe verstaat gij, dat het vleesch door het Woord is aangenomen?

Aldus, dat noch de Goddelijke natuur in de menschelijke, noch de menschelijke in de Goddelijke veranderd is; maar deze beide naturen, zoodra de menschelijke in den schoot der maagd ontvangen werd, zóó tot één persoon vereenigd zijn, dat zij later nooit meer kunnen gescheiden worden; en elk van beide nochtans hare onderscheiden eigenschappen behoudt, en één en dezelfde Christus waarachtig God en waarachtig mensch is, en kan doen en lijden zoowel wat Gods als wat des menschen is, elk afzonderlijk, echter volgens die natuur, waaraan het eigen is, zooals ziel en lichaam één mensch zijn.

R. G. B.

1) per ministerium.
2) prophetias et figuras.
3) et non per ministerium.
4) unione personali.
5) Est in corde.... sentire.

LITERATUUR EN KUNST

Schippers op den Rijn.

Herman de Man: Aart Luteyn de andere. — Bosch & Keuning, N.V., Baarn. 1938.

Dat Holland een waterland was en nog is, zou men niet zeggen, als men moest afgaan op de literatuur. Ondanks de buitengewoon groote rol die het water speelt in het economische leven van ons land, ruimt de letterkunde slechts een klein plaatsje in voor boeken, die over het water handelen.

En toch, uit de weinige literaire werken die wij bezitten over onze schippers van de groote en de kleine vaart blijkt reeds, welk een eigen karakter dit deel der bevolking heeft. De bemanning van de zeilschepen en kleine stoombootjes, die in enkele boeken van Arthur van Schendel en Herman de Man beschreven werd, is een goedig slag menschen. Hun hoofdpersonen waren meestal zwaarmoedig en min of meer zonderling. Het leven in kleine gemeenschap aan boord van een schip, de betrekkelijk groote eenzaamheid, die veel tijd voor denken overliet, maakten dat hun gedachten meestal ronddraaiden in den kleinen kring van eigen belangen en zorgen.

Verleden jaar schiep De Man de figuur van Aart Luteyn, den rustigen werker, die zich van knecht wist op te werken tot kapitein op een beurtschip. De Lek en Zeeuwsche wateren waren zijn domein, tot de zorg voor ouderlooze neefjes en nichtjes hem, den schipper in hart en nieren, naar den vasten wal deed verhuizen. Vluchtig hebben we toen reeds kennis gemaakt met verschillende leden van de uitgebreide familie Luteyn, allen schippers op de Hollandsche binnenwateren.

In zijn jongsten roman geeft De Man de levensgeschiedenis van enkele andere Luteyns, schippers op de Rijnvaart. Hun schepen zijn grooter, hun reizen gaan verder, hun kijk is ruimer dan die van den ouden Aart Luteyn.

De titel van het nieuwe werk wekt eenige verwondering, als men bezig is te lezen. Immers pas midden in het boek ontmoet men voor het eerst Aart Luteyn, die ter onderscheiding van zijn oom en naamgenoot, de Andere heet. De beide deelen van den roman hebben elk een eigen hoofdpersoon, maar beschrijven samen een langen tijd, waarop de ondertitel slaat: Rijnvaart. Een tijdsruimte van bijna honderd jaar ligt tusschen het begin en het einde van het verhaal, dat een eenheid vormt, niet door zijn personen, maar door hun beroep. Het belangrijkste gedeelte van de ontwikkelingsgeschiedenis der Rijnvaart, aanschouwelijk en levendig beschreven, trekt hier aan het oog der lezers voorbij. De stoere ondernemingsgeest, de taaie volharding, de heldere, vooruitziende blik der Nederlandsche Rijnschippers, worden verpersoonlijkt in enkele leden der familie Luteyn. De nieuwe mogelijkheden die de oudere generatie zag, worden ten deele verwezenlijkt door het huidige geslacht. Het bedrijf van Aart Luteyn de Andere was nog slechts een gedeeltelijke vervulling van het ideaal van zijn overgrootmoeder Anne Margot Luteyn—Luteyn, de hoofdpersoon uit het eerste gedeelte van den roman.

Romantisch, gemoedelijk, is de sfeer van dit eerste gedeelte. Duitschland, in vele kleine rijkjes verdeeld, is economisch van weinig belang. De onderlinge naijver der aan den Rijn grenzende staatjes verhindert de uitvoering van de plannen der geniale ingenieurs, die den Rijn bevaarbaar willen maken tot Bazel, om een groot achterland voor den handel open te leggen. Maar verder dan de waterbouwkundigen ziet een vrouw, eigenaresse van een kleine rijnaak. Als vrouw kan zij geen schipperspatent krijgen, en nu neemt zij, die het vak beter verstaat dan menig schipper, en die het werk van een kerel kan verzetten, een oud mannetje mee in het voorschip, om met zijn patent haar te dekken voor de wet. En deze vrouw, ondanks alles, schipper op haar aak „Vertrouwen", durft het aan naar een vergadering van mannen te gaan, geleerden en hooge autoriteiten, die nog opzien tegen een rivier-verbetering, om haar inzichten te toetsen aan het hunne. Zij, de Hollandsche schippersvrouw, die avond aan avond over atlas en boeken gebogen zit om nieuwe mogelijkheden voor de Rijnvaart te ontdekken, ontwikkelt voor een schranderen hoofdingenieur haar plan om den Rijn met de Saône en de Rhône te verbinden, waardoor de rijnaken van Holland naar Marseille zouden kunnen varen langs veilige binnenwateren. Terwijl niemand nog verder durft te gaan dan de mogelijkheid van dit stoute plan te erkennen, ziet zij, de ondernemende Hollandsche, de verwezenlijking in de toekomst, en in vol vertrouwen daarop noemt zij, naar de drie rivieren, haar nieuw schip „Rhosari".

Het is boeiend geschreven, dit eerste deel, „Marseille" geheeten, naar het ideaal van de hoofdpersoon. De opkomst der stoomsleepbooten, het begin der concurrentie van de kantoorschepen, die de kleine particuliere aken trachten te verdringen, heel het historische gegeven is levendig uitgebeeld. Waar een vrouw zulke plannen heeft, wat hebben de mannen daarvan gemaakt?

Het tweede deel „de vervulling" speelt jaren later. De jonge Aart Luteyn weet zelfs de geschiedenis niet van zijn overgrootmoeder. Met den ondergang van haar schip was de herinnering aan de flinke, plannenrijke schipper met rokken verbleekt tot een sprookje. Doch haar bloed spreekt nog in haar nakomelingen. Aart de Andere heeft haar energie geërfd en weet zich op te werken tot bezitter van de grootste rijnaak die ooit den Rijn bevoer. De Rijn is verbeterd, naar de plannen van den ingenieur uit Anne Margot's tijd, maar haar plannen zijn vergeten.

De jonge Aart heeft denzelfden drang in zich, als zij had, om den schippersstand omhoog te voeren. Groote schepen, machtige interieurs moeten den schippers het leven veraangenamen, en hen in staat stellen zich met alle animo te geven aan hun taak, zich te handhaven tegen de moordende concurrentie van de kantoorschepen, den handel langs den Rijn te vergrooten, nieuwe perspectieven te volgen.

Het tweede deel beschrijft den kalmen tijd voor den oorlog van 1914, de zware oorlogsjaren, den wilden tijd van het laatste oorlogsjaar, wanneer de rijnvaart weer bloeit, maar de schippers hun eigen schepen verkoopen aan de kantoren, om met de hooge opbrengst te gaan speculeeren. Luteyn, het type van den rijnschipper, doet aan alles mee, trekt zich bijtijds terug, maar verliest toch nog zijn geld, omdat hij zijn enorm luxueuze, groote aak niet met voordeel kan bevaren, in de jaren van inzinking, die volgen op den onnatuurlijken bloei. Totaal geruïneerd verhuurt Aart zich als kok op een buitenvaarder en zoo bereikt hij Marseille, de droomstad van Anne Margot.

Zoo sluit het tweede deel prachtig aan bij het eerste, en is de schijnbaar zwakke constructie van het boek in werkelijkheid een stevig bouwsel. De droom van Anne Margot is wreed verstoord. Haar nazaat bereikt de stad van haar verlangen geheel anders, dan zij had voorzien. Maar men heeft haar weg niet gevolgd. Haar plan omvatte vrede tusschen de volkeren, een machtig Rijnverkeer door de samenwerking van Duitschland en Frankrijk. De mislukking van Aart's onderneming is het gevolg van den oorlog tusschen die rijken, die zijn overgrootmoeder had willen vereenigen door haar kanalenplan. De tragische afloop verzwakt niet het krachtig idealisme dat